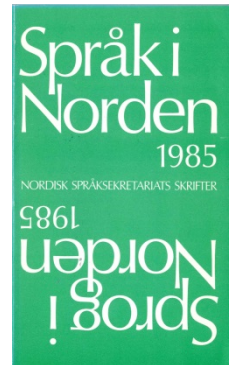

Sprog i Norden

Titel: Isländsk ordbildning på inhemsk grund
Forfatter: Baldur Jónsson
Kilde: Sprog i Norden, 1985, s. 5-12
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Isländsk ordbildning på inhemsk grund

Av Baldur Jónsson

Syftet med ämnet för årets språkmöte, ”Ordbildning på inhemsk grund”, är antagligen att få veta om vi inte kan lära oss något av varandra trots att våra språk är olika och inte minst språksamhällena. Det blir då min lott att berätta om islänningarnas tillvägagångssätt; de har ju rykte om sig att bilda ord av inhemskt material hellre än att acceptera utländska ord.

Låt oss först se hur ett ordförråd utvidgas generellt sett. Man tänker gärna i första hand på ersättningar för och översättningar av främmande ord eller anpassning av lånord, men vi får inte glömma bort de ord som blir till genom eget tänkande på eget språk. Sådant finns dock både i gammal och ny tid.

När man känner behovet av ord för ett nytt begrepp, vare sig det kommer från en själv eller utifrån, har man i princip fyra alternativ:

1. att använda inhemska ord i något ändrad betydelse
 - a) ur det aktiva ordförrådet:
gögn = eng. ”data”, *fylki* = eng. ”matrix”
 - b) ur det passiva ordförrådet:
skjár = eng. ”display device”
2. att bilda ord av inhemskt material
 - a) sammansättningar:
vistfang = eng. ”address” (som datateknisk term)
gagnavinnsla = eng. ”data processing”
stýrikerfi = eng. ”operative system”
 - b) avledningar:
tengill = eng. ”connector”
tölva = eng. ”computer”
3. att ta ord från andra språk och anpassa dem:
gír = eng. ”gear”, *skáti* = eng. ”scout”, *ál* = eng. ”aluminium”

4. att använda utländska ord utan fullständig anpassning:
disketta (med velart k) = eng. "diskette"
módem (med intervokaliskt d) = . eng. "modem"
(De inhemska orden *segulplata* och *mótald* är mindre brukliga.)

Alternativ 1 behöver inte vara bättre än alternativ 2. Man får bedöma från fall till fall vilket som är bäst. Det första alternativet kan ligga väl till när betydelseskilnaden är oväsentlig men kan vara tvivelaktigt när den är stor. En del ord som nu är gängse, t.ex. *sími* 'telefon' (ä. 'tråd'), *vél* 'maskin' (ä. 'list, knep'), *pulur* 'hallåman' (ä. 'visman'), har visserligen kommit i bruk just på detta sätt och har av många lovprisats. I samtliga fall är det tal om ord som tillhörde det passiva ordförrådet. Det är mer betänkligt att ta ordet *skjár* och använda det om "display device" därför att *skjár* är ett ord som man känner igen från populära dikter och visor som många människor kan och där det finns i sin ursprungliga betydelse ('hinna som brukas som ruta i en urgammal typ av fönster').

Det kan också hända att man omedelbart går in på alternativ 3 utan att försöka 1 eller 2. Ordningföljden är som sagt inte orubblig. – Principiellt kan man säga att man försöker de två första möjligheterna innan man väljer den tredje. Men i verkligheten kan det förhålla sig så att ett främmande ord anpassar sig liksom automatiskt, glider in och accepteras utan vidare (t.ex. *skáti* från eng. *scout*).

I vissa fall kan det också hända att yttre omständigheter gör den första och andra vägen svårframkomliga. Som exempel kan man ta namn på olika måttenheter, som i bästa fall hyfsas en aning (*metri, gramm, mól, radían, sekúnda, herts, njúton, júl, vatt, amper, volt, óm* osv.). I nära anknytning till dem står prefixen *exa-, peta-, tera-, gíga-, mega-, kíló-, hektó-, deka-* osv. som i övrigt används litet eller inte alls.

Månadsnamnen *janúar, febrúar* osv. sitter vi inne med som en speciell klass av oböjliga maskuliner.

En del ytterligare exempel kunde omtalas, inte minst när det gäller mycket speciell och systematisk nomenklatur, som inom kemien. Kemiska termer, bildade på inhemsk grund, finns dock i viss utsträckning och de bäst kända grundämnena har inhemska

namn, antingen som arvord (t.ex. *gull, silfur, járn, blý*) eller som nyord (t.ex. *vetni* 'hydrogen', *súrefni* el. *ildi* 'oxygen', *kolefni* 'kol', *köfnunarefni* el. *nítur* 'kväve').

Ordbildning av inhemskt material har också visat sig erbjuda vissa svårigheter på andra områden, t.ex. i musikspråket.

De ord som bildas på inhemsk grund är antingen sammansatta eller avledda. Jag tror inte att våra metoder avviker något från vad som är gängse bland andra folk. Däremot kan hända att språken är olika ägnade för nybildning av ord. Det skall jag inte bedöma, men många aktade gestalter har påstått att isländskan äger stor produktivitet för ordbildning, mer än många andra språk. Den som först uttryckte denna åsikt var – såvitt jag vet – Rasmus Chr. Rask, i ett privatbrev av den 1 juni 1810, och senare också i tryckta skrifter, t.ex. i sin *Anvisning till Isländskan eller Nordiska Fornspråket* (Stockholm 1818), s. VII. Sedan dess har många instämt i detta.

Påståenden av detta slag får man naturligtvis ta med en nypa salt. Utan tvivel finns det dock i isländskan gynnsamma förutsättningar för ordbildning. Annars vore den inte så livlig som den är. Några få punkter kan påpekas:

1) Den levande litteraturen sträcker sig över en längre period än brukligt är bland andra folk. En väsentlig del av den är poesi, en genre som man har utövat som ett slags idrott det ena århundradet efter det andra. På det viset har det skapats ett ganska stort ordförråd som på sätt och vis är passivt men samtidigt lätt att aktivera eller tillgripa med litet ändrad semantisk innebörd; det erbjuder även stammar för avledningar och sammansättningar. Det poetiska språket har ofta visat sig vara nyttigt härvidlag. Forna poetiska ord, de så kallade "heiti", används t.ex. som förleder i en rad ord, som i *lá-réttur* 'vågrätt' (*lá* 'hav') och *sefasýki* 'hysteri' (*sefi* 'sinne') eller som efterleder, t.ex. i *auð-jöfur* 'kapitalist' (*auður* 'rikedom', *jöfur* 'kung') och *miljóna-mæringur* 'miljonär' (*mæringur* 'framstående man'). Se närmare Halldór Halldórsson 1975.

2) Om antalet brukbara prefix är det svårt att säga något, bl.a. därför att begreppet är litet oklart, men det finns en mängd förled som står till förfogande. Man tycker dock ibland att materialet inte är så rikligt som man skulle vilja önska.

3) En liknande känsla kan man ha för suffixen. Alexander

Jóhannesson (1927) har räknat upp omkring 130 suffix, men det bör påpekas att många av dem är improduktiva och tillhör förhistorisk tid, så att det kan vara tvivelaktigt att ta dem med. De kan dock inte helt avvisas. Jag tror t.o.m. att man skulle kunna utnyttja dem bättre än man har gjort och kan i det sammanhanget påminna om ordet *hneigð* 'tendens'. Det blev till i begynnelsen av detta århundrade. Det verkar som ett arvord av urn. **hnaigipō* och har ingen prägel av nyord. Man anar inte att det är ett sådant. I modern terminologi har man utnyttjat denna möjlighet. Som exempel kan anföras orden *lekt* 'permeabilitet' och *þjálka* 'plasticitet' till adjektiven *lekur* 'läck, otät' respektive *þjáll* 'smidig'. Det vore mödan värt att försöka uppskatta hur många av dessa ca 130 suffix som kan anses vara produktiva, men det har man mig veterligen inte gjort.

4) En möjlighet har isländskan kanske i större utsträckning än många andra språk. Det är att ta del av stamvariationer som kan åstadkommas med hjälp av avljud, omljud och även brytning. Dessa ljudväxlingar är dock föga produktiva i modern tid, men omljud förekommer ofta vid avledning, jfr t.ex. *menntskælingur* 'gymnast' av *menntaskóli* 'gymnasium', *bekja* 'bäcken' av *bak*, *blöndungur* 'karburator' av *blanda*, *tölva* 'dator' av *tala* 'siffra'.

Här ovan har omtalats några få av de resurser som språket bjuder på vid bildningen av nya ord, men kanske är de yttre förutsättningarna ännu viktigare. De möjligheter man har till inhemsk ordbildning i isländskan har man nog mer eller mindre också i andra språk. Överallt går man till väga på liknande sätt, dvs. man har i princip de fyra alternativen som omtalades förut, men de betonas på olika sätt.

Ordbildning på inhemsk grund är utsiktslös om språksamhället inte bryr sig om den, dvs. om man alltid föredrar alternativ 3 och 4.

På Island har man under alla perioder tagit in lånord och främmande ord (och i vissa fall är ingenting annat att göra, jfr ovan), men de som föredragit inhemsk ordbildning har oftast utgjort majoriteten eller haft större inflytande än de andra.

Genom att betona de inhemska orden mer än lånorden är de inhemska hela tiden så dominerande att många ord av främmande ursprung, t.ex. grekisk-latinsk nomenklatur i vissa discipliner, sticker av mot det inhemska ordförrådet och verkar störande och

obegripliga. Man är van vid att termer är ganska genomskinliga.

Islänningarnas språkkunskaper har ökat mycket under de senaste årtiondena. Alla får lära sig danska och engelska och många lägger till ytterligare ett eller flera språk. En mycket stor del av Islands intellektuella har vistats utomlands, kanske ofta och länge och i olika länder. Detta har uppenbarligen sin effekt. Icke desto mindre är det mycket som behövs för att internationell nomenklatur skall kunna rotas i isländskan. På motsvarande sätt är det antagligen svårt för vissa andra språk att bli av med den. När främmande terminologier har införlivats med ett språk börjar vissa av dess morfem att bli produktiva, både prefix, rötter och suffix, och då frågar man sig om det som bildas av detta material inte är ordbildning på inhemsk grund även om beståndsdelarna är inlånade. Var skall man dra gränsen mellan det inhemska och det utländska? Vad är inhemsk grund?

Islänningarnas attityd till ordbildning kallas troligen "purism". Jag har för min del föga intresse för "ismer" generellt sett. De tenderar att bli stereotyper och det är just vad som hänt purismen. Därför är jag inte angelägen om att ha någon särskild benämning på de riktlinjer som islänningarna i stort sett följer. Från min synpunkt är det viktigare att göra klart för sig att i modern tid utvidgar de sitt ordförråd på principiellt samma sätt som de alltid har gjort. Det är på tiden att man får upp ögonen för detta.

På Island liksom på andra håll blev man påverkad av det intresse för nationalspråkens renhet som var på modet i Nordväst-europa och som har kallats "purism". Det är ingen tvekan om att denna våg hade starkt inflytande på Island, särskilt efter 1800. Den förenades med landets frihetskamp och med en uppsvingperiod i flera avseenden. Men språkets ordförråd intill dess har naturligtvis inte stått stilla eller utvecklats enligt helt andra lagar. Tillkomsten av ordet *purism* ändrade ingenting.

Kyrkoherden och författaren Arngrímur Jónsson "den lärde" (1568-1648), påverkad av humanismen i Europa, anses ha varit den förste som uttalade explicit att isländska språket hotades av dansk- och tyskblandat språk i tal och skrift, den förste som predikade en puristisk hållning och fullföljde sitt budskap (se Jakob Benediktsson 1953 och 1964:101). Något skrivet program kom dock inte till förrän 1780 vid stiftandet av Hið íslenska

lærdómslistafélag ("De lärda konsternas förening"). Arngrímurs uttalande och Lærdómslistafélagiðs program är bra att ha som punkter man kan hänvisa till, men vi kan inte ta det som givet att alla varit slöa och vacklande dessförinnan. Det är alltid något slumpartat vilka tankar som kommer att nedtecknas och bevaras. Om man överblickar den omfattande litteratur som finns före Arngrímur den lærdes tid, dvs. från medeltiden, fanns det så vitt man kan se författare som lade sig vinn om att välja en isländsk dräkt för sina tankar. Bland dem fanns redan från 1100-talet inte bara historieskrivare och skaldar utan också vetenskapsmän som skrev om speciella ämnen som grammatik och naturvetenskap. Ingen har kallat deras arbeten puristiska, men de gick till väga på samma sätt som man gör nu.

Som exempel kan vi ta den så kallade Första grammatiska avhandlingen från mitten av 1100-talet. Dess anonyme författare var beläst i utländsk litteratur om grammatik, och latinska termer kunde han naturligtvis. Men han använde dem aldrig i sin avhandling. Hans syfte var ju också att författa en skrift på isländska, och då "författade" han också isländska ord om så behövdes eller översatte utländska termer på isländska som om ingenting annat kunde komma ifråga. Latinets "vocalis" fick benämningen *raddarstafr* (till *rödd* f., gen. *raddar* 'röst, stämma') och "consonans" kallades *samhljóðandi*.

I andra grammatiska uppsatser från medeltiden finns en rad grammatiska termer som i regel är översättningar från latin. En del av dem är de i modern tid vanliga termerna *fornafrn* (pronomen), *forsetning* (praepositio), *samtenging* (conjunctio), *kyn* (genus), *fall* (casus), *tala* (numerus), *háttur* (modus), *tíð* (tempus), *merking* (significatio); *persóna* (persona) är den enda av dessa tio termer som är lånord.

Bland andra vetenskaper som man ägnade sig åt under medeltiden var beräkningskonst och astronomi. I skrifter om dessa ämnen förekommer en mängd främmande ord, ofta mindre anpassade, men också där finns det isländska termer som på sin tid varit nyord. En del av dem lever kvar, t.ex. *hlaupár* 'skottår' (troligen översättningslån från engelskan), *sólaröld* 'solcykel', *höfuðskepna* 'element'. Även särisländska begrepp finns i denna lära och har då givetvis fått isländsk benämning, t.ex. *sumarauki* 'vecka som vart sjunde år lades till sommaren'.

I Snorris Edda finns det en mängd metriska termer, som antagligen är benämningar på inhemska begrepp.

Bildningen av nya ord är naturligtvis inte begränsad till litterär tid. Man har grundad anledning att tro att en del ord som vi nu känner från förlitterär diktning är skaldernas egna nybildningar. ”De invecklade versmåttén och de poetiska omskrivningarna, *kenningar*na, har utan tvivel bidragit till eller kanske till och med gjort det alldeles nödvändigt för diktarna att bilda nya ord” (Halldór Halldórsson 1962:10).

Uppbyggandet av ett nytt land och grundläggandet av ett nytt samhälle måste ha givit upphov till bildning av nya ord, och slutligen bör man nämna kristendomens och kyrkans tillkomst.

Ofta har uppmärksamheten ägnats åt de lånord som kristendomen förde med sig (*páfi*, *prestr*, *kirkja* etc.). Inte mindre beaktansvärda är de många religiösa begrepp som har fått inhemska namn. Mycket av den religiösa litteraturen från medeltiden, inte minst den äldsta, är på beundransvärt ren isländska.

Isländskt lagspråk har även ännu djupare rötter. Där har man en hel del nybildningar av olika ålder. Lagspråket är i stort sett äkta isländskt. Medeltidens lagböcker står oss förvånansvärt nära, fastän innehållet är delvis föråldrat och svårt att förstå. *Jónsbók*, som antogs på Alltinget år 1281, har bevarats i fler avskrifter än någon annan skrift från medeltiden. Den var bland de första böckerna som trycktes på Island (1578), och ännu i dag är några få av *Jónsbóks* bestämmelser gällande lag. Så sent som 1972 avkunnade Hæstiréttur Íslands (Högsta Domstolen) en dom som grundade sig på en av dessa bestämmelser. Dessutom går det knappast ett helt år utan att Hæstiréttur refererar till *Jónsbóks* bestämmelser.

Med hjälp av denna återblick och överblick förstår man kanske bättre förutsättningarna för ordbildning på inhemsk grund i modern tid. Från medeltiden har man mycket kvar och mycket att bygga på. Under perioden ca 1400–1800 gick det litet upp och ner för isländskan. Men så snart den på allvar började försämrás på grund av främmande påverkan fanns det alltid någon som i ord eller gärning uppfordrade sina landsmän att förbättra språket. Man kan hänvisa till uttalanden av Guðbrandur Þorláksson (d. 1627), Arngrímur Jónsson (1568–1648), Páll Vídalín (1667–1727), Jón Ólafsson frá Grunnavík (1705–1779), Eggert Ólafsson (1726–

1768) och även Jón Eiríksson (1728–1787). Men det som dessa och en rad andra gjorde både direkt och indirekt för att förstärka språkets ställning var ännu viktigare, t.ex. Guðbrandur Þorláksson's imponerande boktryckning och Árni Magnússon's (1663–1730) berömda insamling av handskrifter.

Isländsk ordbildning på inhemsk grund i modern tid kan man endast förstå i historisk belysning. Historien började varken med romantikerna på 1800-talet, programmet för Lærdómlistafélagið 1780 eller med Arngrímur den lærdes *Crymogæa* 1610. Redan i den äldsta isländska litteraturen under medeltiden var man mån om att bilda ord på inhemsk grund. Somliga författare brydde sig dock mindre om det och sträckte sig kanske efter utländska ord, men det var inte regeln. I allt väsentligt gick man redan i 1100- och 1200-talets litteratur till väga som man senare har gjort under 1800- och 1900-talet.

Litteratur

- Alexander Jóhannesson. 1927. *Die Suffixe im Isländischen*. Fylgir Árbók Háskóla Íslands 1927. Reykjavík.
- Halldór Halldórsson. 1962. *Kring sprákliga nybildningar i nútíða ísländska*. Scripta Islandica. Ísländska sällskapets ársbok. 13. S. 3–24.
- 1975. *Old Icelandic heiti in Modern Icelandic*. University of Iceland Publications in Linguistics. 3. Reykjavík.
- Jakob Benediktsson. 1953. *Arngrímur lærði og íslenzk málhreinsun*. Afmæliskveðja til Alexanders Jóhannessonar 15. júlí 1953. S. 117–138. Reykjavík.
- 1964. *Þættir úr sögu íslenzks orðaforða*. Þættir um íslenzkt mál eftir nokkra íslenzka málfræðinga. (Red. Halldór Halldórsson.) S. 88–109. Reykjavík.
- Rask, Erasmus Chr. 1818. *Anvisning till Isländskan eller Nordiska Fornspråket*. Stockholm.